
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

AZ „ÚJ SZENT JÁNOS JELENÉSEI”*

B O R I I M R E

Sorrendben második elbeszélő költeménye az 1875-ben megjelent *Alfréd regénye*. Bár hűsz esztendő választja el a *Béla királyfi* című elsőttől, és az irodalmi körülmények, az ízlésvilág is közben átalakult, megváltozott, a két nagyobb terjedelmű epikus mű egymással is, a Gina-témával is korrespondál. A *Béla királyfi* szinte egyidős az első Gina-versekkel, az *Alfréd regénye* pedig majdnem közvetlenül *A kárhozat helyén* című költemény után keletkezett. Ha így nézzük, akkor az első költőileg a kezdeteket jelenti, a második a lezárás modern „eposza”: egy téma összegezése és egy stílusvilág lehetőségeinek felmutatása, a visszapillantás és az előremutatás vízválasztója. Ilyenként pedig forrása mind a *Hűsz év múlva* címűnek, mind az azt továbbmondó költeményeknek.

Műnősíthetjük azonban a félreértések „regényének” is az irodalomtörténeti olvasatok alapján. Gyulai Pál szerint a műnek az az alapeszméje, „hogy egy mélyen érző szívre varázshatást gyakorolhat egy kacér nő bája”, Komlós Aladár véleménye szerint a „szerelem és az önérzet harcának s néha egymásbaolvadásának” a regénye, Tamás Attila pedig azt állítja, hogy a „mű cselekménye is félreismerhetetlenül a romantikával történő leszámolásról szól”, s már-már parodisztikus alkotásnak tartja. Mi, a mű végső kicsengése alapján, a „gyógyító képzelet” modern, „önelbeszélő modorban” előadott hőskölteményének látjuk, s talán nem is alaptalanul prefreudista veretű alkotásnak, főképpen, hogy akár szürrealizmust is emlegethetnénk vele kapcsolatban.

Ami benne próza, az inkább anekdota, mint „regény”. A bevezető is ezt sugallja — olyan történet, amely az „örökvilágossághoz” címzett Király utcai „barlangban”, aranyifjak társaságában hangzik el, hogy „megszalasszák az időt, zsinórban”. A legnagyobb sikert Alfréd kalandja aratta Izidórával és gróf Kievszky Oszkárral, melyből győztesen került ki: mind az Izidórával vívott szerelmi párbajban, mind a Kievszkyvel vívott, féltékenység kiváltotta párbajában ő kerekedett felül. Ki-

* A februári számunkban Vajda János címmel közölt tanulmány újabb részlete.

gyógyult vak szenvedélyéből, és egy „Most már kvittek vagyunk, madame” megjegyzéssel kilépett a fatális asszony, Izidóra, bűvköréből. Ez az önmagában vékonyka cselekmény fogja közre Alfréd regényének központi történetét, amely egy kóros állapotból való kigyógyulás — elabóráció — lélektanilag is hiteles rajza.

Maga a kóreset, Alfrédé éppen úgy, mint Izidoráé, akár Krafft-Ebing *Psychopathia sexualis*ának a példája is lehetne, de előkelő helyen említhette volna Mario Praz is a romantika agóniájáról írott nevezetes művében. Alfrédon a „természetellenesség átka” volt, „kéjkülönc”, ahogy magát nevezte, aki a „kéjhalált kereste”, és élvezte a kéjt, mit imádottja, Izidóra, makacs visszautasítása váltott ki benne. Mert éppen csak Alfréd nem élvezhette kegyét, ezért egyesülésük „lehetetlenségének a látszata” tette „konokká, vakká, átalkodottá”, és szolgáltatta ki „érzékiége paradicsomi kigyójának”. Egyszerre mardosta szerelmi bú és a szégyen kínja. Ismerjük már ezt az alkatot a Gina-ciklusokból, ő is azok közé a tökéletes tragédiához alkatok közé sorolható, amelyeket az jellemez, hogy (miként Vajdának az AlBion-dramatervében olvashatjuk) a „saját lelkületükben gyökerező, valamely, a világrenddel nem összhangú tulajdonsággal” vannak felruházva. Ez pedig itt a szadomazochizmus.

Nem is lehetett tehát Izidóra más Alfréd szemében, mint amilyen volt: a megtestesült hideg szépség szobra. A részlet, amelyükben megmintázza, sokat idézett 24 sora a műnek:

Fehérek voltak vállai,
Mint a Kordillerák hava;
Szemölde sűrű fekete,
És lobogó láng a haja.
S a többi és a többi —
Mit nem lehet kimondani...
Az a sok mindenféle
Lefesthetetlen, leírhatatlan
Csodája a bájnak...; valóban
Akár egy fényes üstökös,
Mely fönn az égbolt tetején ragyog,
S amelynek a föld, mint szerelmes apród
Csókdosva hordja tündöklő uszályát...
Ó szép, valóban nagyon is szép,
Elviselhetetlenül, tűrhetetlenül,
Martírrá kínozólag szép volt...
Miként ha égett volna szakadatlan,
Mint ama hórebi bokor;
Úgy hevített, világított
Éj és nap egyaránt,
Zsarnok szépsége biztosabban ölt,

Mint egykoron az égből földre küldött
 Öldöklő angyal, és halált hozott rád
 Szerelme, megvetése egyaránt...

Jeleztük már, nem csupán Vajdát igézte ez a női ideál, angol és francia kortársai, egy Flaubert, Swinburne, Gautier áldoztak előtte, a magyar irodalomban pedig Jókai Mór zengte dicséretét nem is egy regényében. Így áll tehát egymással szemben „úrnő” és „szolgája”, s ha Vajda nem magyar, hanem francia író, elmélyült rajzát adja ennek a kétség-telenül patológikus szerelmi viszonynak. E helyett egy „szür-reális” síkra emelte, és egy apokaliptikus szerelmi álom keretébe helyezte, alkotó képzeletét szinte a végsőkéig munkába fogva, s beleszöve Alfrédnak azt a metamorfózisát is, amelynek révén a mazochista szadistává válik, hiszen, mint a világ Baudelaire-től megtanulta, az is szadista vonás, ha férfi tudja, hogy imádottja „becstelen”. S Izidóra is az volt — „szarvas”-állományt tartott: abban a pillanatban éppen Kievszky Oszkár volt „trófeája”.

Álomba a valóság mélységéből emelkedik fel. A hasonlatok éles kontrasztot képeznek azzal, ami majd következik. Ezeknek is hiába keressük párjukat a kor magyar költészetében:

Ah, hogyha vége lenne a világnak!
 E gondolattal hajtám fejemet
 Párnámra búsan, egyszerű lakomban,
 Mely most először tűnt föl oly szegénynek,
 Szűknek, mint faragatlan közkoporsó,
 Melyben közkatonákat hordanak ki és
 Fordítanak le éjjel, füttyörésző
 Közönnyel néma, jelöletlen sírba,
 Mint urasági béres a szemét-
 Gödörbe az istálló-almot...

Ez vezet be az álomjelenetek sorát, így lép át „a lélek napja s éje közti vékony hajszál határon”. Az álom karakterére vonatkozólag Vajda János jellemzése jól eligazít. Az ébredés után érzettekről Alfréd a következőképpen számol be hallgatóságának:

Hah! mi különös, csodás,
 Mi bűvöletes álom! Kusza bár,
 Összhang s aránytalan, mint minden álom;
 De mennyi és mily élénk látomány!
 Minő világos láthatár; mi mély
 Valóhű érzés, indulat... valóban,
 Alig hívém egy darabig, hogy ébren,

Hogy most van ébren lelkem, oly közel járt
 Vagy épen össze is ölelkezett
 És táncra kelt az álom a valóval...

A folytatásban „rejtelmet följejtő látománynak”, „kész hőskölteménynek” nevezi, amelyben a „közvetlen való” tovább működik, de már miután egy az ébrenlét folytatásaként. A látomásban a jelenségben előbb a vágy ölt testet, majd az álomnak mintegy újabb szakaszaként a vágy teljesül, a vágy-realizáció lejátszódik. Azaz, ha az első fázisban a „való” járt elől, a másodikban a való és a vágy egymás mellé került, majd a „képzelet” szerzett előnyt, az vette át a vezetést, és a „valónak” követnie kell útját és parancsát. Az álom és való helycseréje ez, ám közelről sem a valóságpótló szerepről van szó, sokkal inkább a világrend kiigazításának a feladatáról, s végső fokon egy új valóság teremtéséről, amelyet a valóságos valóság is „másol”. Ilyen módon az álomnak a kezére játszik a valóság, ezért, ebben a Vajda-költeményben először, az álomnak valóságfeltáró szerepe is kétségtelenné válik. Az már egészen Vajdát jellemezheti, hogy ezt egy erotikával telített, a női test toposzáinak nevezhető „jellel” bizonyítja. Előbb megálmodja, hogy Izidóra testén, a „szív mögött, vagy kissé talán alantabb, nagyságra, színre egy epernyi bimbó egy törszúrúshoz teljesen hasonló” jegy van, s csak azután derül fény arra, hogy Alfréd, aki sohasem látta mezítelenül Izidórát, a valóságot látta: ott is megvan ez a jel. Vajda, nem véletlenül, éppen ennek a mikro-epizódnak ad sorsfordító jelentőséget — emiatt kerül sor Alfréd és Kievszky párbajára is. A korszak többi, az álom és való kérdésével foglalkozó írójától pedig az különbözteti meg Vajdát, hogy az ő „álma” tulajdonképpen *látomás*, jellegeből következően *jelenség*, és csak pontosabb kifejezés híján használja az álom szót. Számára nem a kivonulás, hanem a jelenlét eszköze az „álom” amely nyilvánvalóan kihatótt később keletkezett kulcsverseinek szemléletére is.

Ami tehát az 1870-es évek első felében talán nem is volt látható és kézenfekvő a társadalmi életben és a világban Magyarországon, az a látomás mozivásznán megmutatta magát, az álom a látszatvilág ellenében a „valóságot” tette lehetővé fényképezni:

Megváltozott, fölfordult itten a
 Természet rendje. Erkölc és anyag
 Egymással összezavarodtak és
 Nemi viszonyba elegendve, fattyú-
 És üszögivadékkal töltik el
 A föld színét, amelynek édenébe
 Új paradicsomi kígyó szökött,
 S a régi édes almáját rohadtnak
 Csúfolva, meddő vert aranyt kínálgat

E természettől elrugaszkodott kor
 Úzér szelemi vásártérein,
 Nyílt árverésen, jelenünk hiu
 Évának s szép Ilonáinak.
 S ezzel karöltve jár szemlátomást
 Az anyagi világ romlása is . . .

S itt következnek az „új szent János” jelenései, amelyek a világ pusztulását és az új Éden gyönyöreit festik. Vajda János nem követi nyomról nyomra a bibliai János jelenéseinek a menetét, de versenyre kel vele, amikor nem az új Jeruzsálemet, hanem az új Édent festi. A valónak is le kell tehát lepleződnie: az éles fény kontrasztjaként a sötét is töményebb. A meghibásodott érték- és világrend jelenik meg és mutatja igazi természetét:

Folyók, tavak kicsapnak medreikből
 Naptárak, órák józan emberekként
 Ütköznek össze a részeg valóval.
 Örjöngenek az ép elméjük;
 Nyugodtak s józanaknak látszanak
 Csupán a tébolydák kiszabadult
 S immár a szellemrokonult világ
 Rendes lakói . . . Égen és földön
 Egyáltalán minden megváltozott,
 Ellenkezőre fordult . . .

E világ felett uralkodik a „rémületesen fölséges, fényes, útján világokat fölforgató, aranyhajú nagy üstökös királyné”, akinek ugyanaz a szerepe, mint a babiloni „nagy paráznának” a bibliai János látomás-szövegében, itt is, ott is a nemiség glóriájával a feje körül. Alattuk pedig a pusztulás: a Váci utcától és a rakparti sétánytól a világmindenségig. Vajda képzelete a „fölfordított természet” látványában gyönyörködve nagy energiájú képeket állít elő. A „naptárak, órák józan emberekként ütköznek össze a részeg valóval”, a kozmikus szél katedrálisokat tép ki „fájó fogakként” alapjaikból, a templomban a „kőszent atyák is leugorva a fölkékből, tánkra kelnek”, a márványangyalok szárnyra kapnak „mint anyányi verebek”, a kétségbeesett nép úgy mászsa a dűledező oszlopokat, „akár a májusfát vetélikedő subancok”, hogy végül egy valóban apokaliptikus pusztulásképbbe tonkoljon minden: a világ alkotóelemeire esik szét, hogy lejátszódhassék az új világt teremtés, elkészülhessen az új Paradicsomkert, amelyben végre egyedül lehet Alf-réd, a „megifjodó föld új paradicsomának második Ádámja” és Izidóra, az új Éva. Ez az új világ úgy szendergett, „mint szűz lány”, a nap-sugarak kéjvágytól remegtek, és a légben „szűzen fogant virágok illa-

ta" szállt. Ekkor lép színre a voyeur-Ádám, s lesi meg az „idomok csodáját”, felfedezve a „törzsúráshoz teljesen hasonló” „epernyi bimbót” a szfv alatt. Így kap a valóság csak bizonyító szerepet, a kigondolás a látomásé. A törzsúráásra emlékeztető jegy a női testen a szerelem halálát jelentette: Alfréd szerelme kapta a tördőfést ebben az álomban.

Izidóra „angyalarccal sátánkodó” jelensége még egyszer megjelenik a műben — most már az álom után. Képzettörténeti szempontból fontos motívum tűnik fel ebben a képben: Tarpataké a Tátrában, lényegében ugyanolyan funkcióban, mint majd később Csontváry Kosztka Tivadar-nál és Ady Endrénéél. Vajda János „képe” nem méltatlan amazokéhoz viszonyítva sem!

Hozzám hajolt, közel, kiállhatatlan,
 Izzón közel... hogy láthatám, miként
 Vet árnyat a vékony, finom pöhelyszál
 Fehérlő válla, karja tükörében;
 Arany hajának lángja lobogott,
 Mint midőn nyári éjben, szakadatlan
 Vállam tüzeben égni látszik ég, föld...
 Reám ereszté balzsamos lehenék
 Gyémánszívet megolvasztó kohóját...
 Egyszóval szédítő volt, mint az örvény
 A Lomnic élén, ezer ölnyi mélység
 És ama zúgó Tarpatak fölött,
 Mely mint örült menyasszony a templombul,
 Rémes sikoltozással fut ki a természet
 E nagyszerű szentegyház-ajtaján...

E „szilveszteréji bűvös álom” költészettörténeti jelentősége kétségtelen tehát: ebben nyíltak ki az érzékiségnek azok a misztikát lehelő csodás virágai, amelyek a korabeli Európát is bódították, olyan érzésekről és gondolatokról esett szó, amelyekről először magyar költő itt beszélt, olyan képzetek adtak jelt magukról, amelyeknek korkifejező jelentőségük ma már egészen nyilvánvaló. Gondolunk itt többek között az Eden-képzetre, amely az egész korszakot mintegy determinálta, miközben a patológikust hangsúlyozta, az ember „világhelyzetének” új, modern s gigantikus erejű megrendüléséről adott hírt.

Vajda János „regénye” mutatja nem utolsósorban, hogy a XIX. század második felében oly kedvelt verses nagyepikus formájának lehetséges volt egy, az individualizációt és szubjektivitást előnyben részesítő változata is. S ha a verses regények e korszakban nem, a Vajdáé mindenképpen ugyanazt a feladatot vállalta, amelyet európai kortársainál a verses drámai forma játszott, amely a klasszikus görög drámára emlékeztetett. Legkevésbé lehet tehát elmondani, amit Tamás Attila a magyar verses

regényekről szóló tanulmányában hangoztatott, nevezetesen, hogy e műfajban „egy új, teljesen megérteni még nem tudott világ első gyors birtokbavétele” játszódott le. Az *Alfréd regénye* éppen a „megértett világról” beszél — nem kiülségeinek, látszatainak szemléletéből indulva ki, hanem mélyáramlataiban megmerülten, mind költői képvilágában, mind érzelmeinek és erkölcsének megmutatásával.

Tagadhatatlan az is, hogy Vajda János éppen az *Alfréd regényével* magas fokú művészi öntudatról tett tanúbizonyságot, tisztában volt művének minden mástól eltérő és különböző karakterével. Egy Taine-idézet mögé áll nyomban a cím után, s az az újítás jogát hirdeti: „... megértjük, hogy a klasszikus és gótikus formákon túl, amelyeket ismételtgetünk, amelyek kínálkoznak, egy egész világ van; hogy az emberi találékonyság határtalan; hogy hasonlóan a természethez, képes áthágni minden szabályt és tökéletes művet tud létrehozni olyan mintára, mely szemben áll mindazzal, amelybe bele akarják kényszeríteni.”

Ilyen „irodalmi” érdekű az *Alfréd regénye* előtt kezdett, de csak később befejezett *Találkozások* című „budapesti életképe” is. Ahogy az *Alfréd regényében*, itt is szemben áll a szabályokkal, s itt is perel a közízléssel. Ez is egyfajta irodalmi „merény”, nézzük akár merész köznyelviségét, amely a városi társalgási nyelvet reprodukálja, akár társadalmi közegét, amelyben a köz-élet és a köz-nép él. S mert az „istenek polgárosodnak”, a várak „mindenható lovagjai” éppen úgy az utcán tolongnak együtt a „boszorkány- és tündércsoporttal”, az *utca* válik valóban életszintérré, amely Vajda János szemében a Váci utca. Nevezi „fővárosunk aequatorának”, „hol aloé örökké nyílik”, s merész újítással ott indítja történetét:

A Váci utcán, fényes délben,
Úgy féltizenkettő után ...

Ott lép fel két hösnője is, Etelka, a „kis ibolya”, s Leona, a „nap-szép”. Kettejük rajzához alig van hozzátenni valamit is a Gina-versek és *Alfréd regénye* után. Talán hogy a polgárlány Etelka szemöldökét erősebben megrajzolja:

Beszélhetnék ugyan még többet,
Leírva körülményesen
Azt a cégéres dús szemöldöt,
Mely meghajol szemérmesen,
Tán a fölötti szégyenében,
Amit elárul sűrűsége ...
Holott szem, pilla, tűzajak
Már úgyis annyit mondanak! ...

S hogy a „bőszült szenvedély” csak ideig-óráig tombol Ernőben, a főhősben, csak a beteljesülésig tart. A voyeur-t azonban itt is tetten érjük, amint Etelka „hó melle, válla bájaiban” gyönyörködik a „hűtlen ing fátyla” nyúlásában.

Az újabb irodalomtörténeti munkák a *Találkozások* „urbánus realitását” méltányolja (Bóka László), s nem is alaptalanul. Hangsúlyozni kell azonban azt az irodalmi-esztétikai polémiaát is, amelyet e „budapesti életkép” mondataiba rejtett el. Az *Alfréd regényében* még bátortalanul élt vele (ott egy Eötvös-vers parafrázisát írta le), a *Találkozásokban* mérészen élt az idézések és megidézések, a tudatosan felhasznált reminiscenciák hatást kiváltó eszközeivel. A Vajda János nagyobb költői művei kritikai kiadásának jegyzetei tárták fel őket, értelmezésük azonban nem történt meg, s jelentőségükről, szerepükről sem esett szó. Vörösmarty, Petőfit, Aranyt, Czákó Zsigmondot, Kossuth Lajost idézi szövege nem is egy helyén, s rendszerint devalváló célzattal. Amikor például Etelka feltűnik a Váci utcában, s ott felfigyelnek rá a férfiak, ezt elmondani Vörösmarty *Szép Ilonkája* egy sorával kezdi:

Vajjon ki ő, s hol van lakása?
Ezt volna bezzeg tudni jó.
Divatfi, delfi egyremásra
Kiséri már egy légió...

Kossuth Lajos a Dunai Szövetségről szóló tervezetében írta: „Az ég nevére kérem a magyar, a szláv és román testvéreket, borítsunk fátyolt a múltra...” Az éppen szállóigévé lett mondás a következőképpen hangzik Vajdánál:

Lesimul a vihar: Etelke
Még újra megbotránkozik;
Míg szép nyakára s a történtre —
Duzzogva bár — fátyolt borít...

Mondanunk sem kell, az ilyen típusú kifejezések és költői információk többet mondanak, mint az egyértelmű, a nyílt kinyilatkoztatások. A polgárosuló istenek „alászállásáról” beszél a költő. És mondja:

Regénye megvan minden kornak...
— — — — —
Csak más a név, a mód s a gyevver,
Csak más az eszköz, a divat.
Alatta mindig egy az ember,
A szenvedély s az indulat.
Diszítmény és jelmezben már ma

Jelleg s alakban más a dráma;
A szakma mindig egyező;
Van hős, szerelmes, cselszövő.

Van egy célzata Arany János nevezetes Vojtina-részletére is: egy más Budapest tükröződik itt a Dunában:

Itt még az ősz szegetlen parton,
Közvetlen a habok fölött,
Állott a ház, a tágas balkón,
Hová Leona költözött.
E pont szépsége bűvöl-bájol,
Akár egy kis Konstantinápoly.
Csilláros nyári holdas est
Itt mézi magát Budapest.

A *Találkozások*, ha erotikus töltetét nézzük, rokona az *Alfréd regényének*, Alfréd és Ernő akár ugyanahhoz az asztaltársasághoz tartozhatnának is, amely a Király utcai „barlangban” székelt. Ha a főhős karrierjét tekintjük, inkább Arany *Bolond Istókéjának* ellendarabja. Ernő is „vadonban” felnőtt árvagyerek, s végül ő sem viszi sokra — emlékei úzóttjeként magános vándora lesz a világnak, akire a tragédia azután vár még csak.

Vajda János 1860-ban kezdődött, majd az 1870-es években delelőjére ért korszakát jellegzetesen „irodalminak” kell minősítenünk. Az esztétikai tudatosság magas fokát ekkor mutatják művei.